

Hucurât Sûresi 6. Âyeti'ndeki 'Fâsık': Sahâbî Kimliği ve Leâli Ahmed Çelebi'nin Risâlesi Işığında Tefsîrî İnceleme

The Concept of 'Fâsiq' In Hucurât 6: An Exegetical Analysis In Light of Companionship Identity and Le 'âli Ahmed Çelebi's Risâla

Harun Abacı*

Öz

Bu çalışma, Osmanlı dönemi âlimlerinden Ahmed Çelebi b. Mustafa es-Saruhânî el-Leâli'ye (ö. 971/1563) ait "Risâle fî beyânî'l-âye ve huve 'yâ eyyühellezîne âmenû in câ'eküm" başlıklı el yazması risâlenin tahkikli neşrini ve analizini konu edinmektedir. Risâle, Hucurât Sûresi 6. âyetini merkeze alarak "fâsık" kavramının anlamını, sahâbenin adâleti meselesini ve Zemahşeri'nin *el-Keşşâf* tefsirindeki yorumlarını, eleştirel bir perspektifle ele almaktadır. Araştırmamızın temel hedefleri, metni akademik literatüre kazandırmak, İslam düşünce tarihindeki kelâmî ve hadis tenkidi tartışmalarına ışık tutmak, ayrıca klasik tefsir metodolojisinin dinamik yapısını bir örnek üzerinden ortaya koymaktır. Çalışmada metin merkezli ve tarihî-analitik bir yaklaşım benimsenmiştir. İki yazma nüsha (Hâlis Efendi ve Lala İsmâîl) karşılaştırmalı olarak incelenmiş; nüshalar arasındaki farklılıklar dipnotlarla belirtilerek kritik edisyon hazırlanmıştır. Âyetler, harekeli ve modern Arapça imla kurallarına uygun şekilde düzenlenmiştir. Disiplinlerarası bir metodoloji ile tefsir, hadis, kelâm ve dilbilim perspektifleri birleştirilerek müellifin argümanları irdelenmiştir. Müellifin kaynakları arasında Zemahşeri'nin *el-Keşşâf* ve İbn Âdil'in *el-Lübâb* tefsiri öne çıkmaktadır. Ayrıca risâlenin tarihi bağlamı, müellifin biyografisi, tabakât eserleri ve arşiv kayıtları üzerinden analiz edilmiştir. Hucurât 6. âyeti, klasik tefsirlerden modern çalışmalara kadar geniş bir literatürde işlenmiştir. Tâhâ Yâsîn Hatîb'in sebe-i nüzûl odaklı analizi ve İbrahim Yıldız'ın sosyal medya bağlamı yorumu, konuya dair önemli katkılar sunar. Ancak bu risâle, hem tahkikli neşrinin yapılmamış olması hem de Zemahşeri'nin yorumlarını sistematik biçimde eleştiren konu odaklı ilk müstakil çalışma olması nedeniyle özgündür. Nitekim bu risâle sahih ve zayıf rivayetleri karşılaştıran, "fâsık" kavramını disiplinlerarası ele alan ve Ehl-i Sünnet'in sahâbe adâleti ilkesini savunan önemli bir metindir. Risâle, Ahmed Çelebi b. Mustafa es-Saruhânî el-Leâli'ye nispet edilmektedir. Hâlis Efendi nüshasında yer alan "Ahmed Çelebi Hazretlerinin Çivizâde'ye verdiği risâle" ifadesi, müellifin Çivizâde ile çağdaş olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, müellifin diğer eserleriyle bu risâle arasındaki üslup benzerliği, eserin ona aidiyetini desteklemektedir. Müellif,

Değerlendirme / Evaluation

Bu makale en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik uygulamasıyla değerlendirilmiştir. / This article is subject to double-blind peer-review evaluation by at least two reviewers.

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Yayıncı / Published by

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi / Nevşehir Hacı Bektaş Veli University.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while

carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Harun Abacı).

Yapay Zeka Etik Beyanı / Artificial Intelligence Ethical Statement

Yazar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını, bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir. / The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Lisans Bilgisi / Liscence Information

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., Pamukkale University, Faculty of Divinity, Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir Denizli, Türkiye
harunabaci@gmail.com / https://orcid.org/0000-0003-2259-5722

Atıf / Citation: Abacı, Harun. "Hucurât sûresi 6. Âyeti'ndeki 'Fâsık': Sahâbî Kimliği ve Leâli Ahmed Çelebi'nin Risâlesi Işığında Tefsîrî İnceleme". *UMDE Dini Tetkikler Dergisi* 8/1 (Temmuz/July 2025), 27-44, https://doi.org/10.54122/umde.1647127

Kemalpaşazâde ve Sa'dî Çelebi'nin öğrencisi olarak Osmanlı ilim geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Ahmed Çelebi, Zemaşşerî'nin *el-Keşşâf*'ta Velid b. Ukbe'yi "fâsık" olarak niteleyen yorumunu zayıf rivayetlere dayandığı gerekçesiyle eleştirir. Zemaşşerî, Velid'in Resûlullah'a yalan haber getirdiğini ve bu nedenle adâlet vasfını kaybettiğini iddia eder. Ahmed Çelebi ise Velid'in kasıtlı değil, zanna dayalı bir hata yaptığını vurgular. Ona göre, âyetteki "fâsık" vurgusu, bireysel bir suçlamadan ziyade haber teyidi ilkesinin evrenselliğine işaret eder. Klasik tanımda "sınır aşma" olarak ele alınan "fâsık", risâlede zan, yetersiz araştırma ve toplumsal güveni sarsma boyutlarıyla yeniden yorumlanır. Ahmed Çelebi, Velid'in Benî Mustalik'e dair yanlış bilgi aktarımını şeytanın vesvesesi ve içsel tereddütle açıklar. Bu yaklaşım, "fâsık" kavramını büyük günahla sınırlandıran Mu'tezilî perspektife karşı, Ehl-i Sünnet'in sahâbe adâleti doktrinini güçlendirir. Risâle rivayetlerin sened ve metin kritiği ile dilbilimsel tahlili dengeli biçimde harmanlar. Zemaşşerî'nin dayandığı Taberânî rivayetinin isnadının zayıf olduğunu vurgulayan müellif, İbn Âdil'in *el-Lübâb*'ından aktardığı sahih rivayetlerle tezini temellendirir. Bu metodoloji, geç dönem Osmanlı tefsir geleneğinin rivayet-dirayet sentezini yansıtır. Bu çalışma, günümüzde bilgi güvenilirliği, sosyal medya etiği ve yanlış haberlerle mücadele gibi konulara tarihi bir perspektifle ışık tutar. Araştırmacılara risâlenin Hanefî fıkıh geleneği ve Osmanlı ahlak literatürüyle ilişkisinin incelenmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hucurât Sûresi, Fâsık, Sahâbî Kimliği, Leâli Ahmed Çelebi.

Abstract

This study focuses on the critical edition and analysis of the manuscript "Risâla fi bayân al-âya wa huwa 'yâ ayyuhâ alladhîna âmanû in ja'akum", authored by the Ottoman scholar Ahmad Çelebi b. Mustafa al-Saruhanî al-Leâli (d. 971/1563). The treatise examines the meaning of the term fâsiq, the issue of the justice of the Companions ('adâlat al-şahâba), and critically engages with Zamakhsharî's interpretation in al-Kashshâf. The primary objectives of this research are to introduce the manuscript to the academic field, shed light on theological and hadith criticism debates within Islamic intellectual history, and elucidate the dynamic nature of classical exegetical methodology through a representative example. The study adopts a text-centered and historical-analytical approach. Two manuscript copies (Hâlis Efendi and Lala Ismâil) have been comparatively examined, and a critical edition has been prepared, highlighting textual variations in footnotes. The Qur'anic verses are presented with full diacritical marks and in accordance with modern Arabic orthography. Employing an interdisciplinary methodology, the research integrates perspectives from tafsir, ḥadîth, kalâm, and linguistics to deeply analyze the author's arguments. The sources referenced by the author include al-Kashshâf by Zamakhshari and al-Lubâb by Ibn 'Âdil. Additionally, the historical context of the treatise and the biography of the author have been examined based on ṭabaqât works and archival records. Hucurât 6 has been extensively discussed in both classical and modern exegetical literature. Notably, Ṭahâ Yâsîn Khaṭîb's study focusing on the verse's sabab al-nuzûl and İbrahim Yıldız's interpretation in the context of misinformation in social media provide significant contributions. However, this treatise is unique as the first independent work systematically critiquing Zamakhshari's interpretations. The risâla compares authentic and weak narrations, addresses fâsiq within an interdisciplinary framework, and upholds the Sunni principle of the Companions' justice ('adâlat al-şahâba). The treatise is attributed to Ahmad Çelebi b. Mustafa al-Saruhanî al-Leâli. The phrase found in the Hâlis Efendi manuscript, "The treatise Ahmad Çelebi presented to Çivizâde," alongside the author's contemporaneity with Çivizade and stylistic similarities, support this attribution. As a student of Kemalpaşazâde and Sa'dî Çelebi, Ahmad Çelebi occupies a notable position within the Ottoman scholarly tradition. Ahmad Çelebi critiques Zamakhshari's assertion in al-Kashshâf that Walid b. 'Uqba was labeled as a fâsiq due to bringing false information to the Prophet. While Zamakhshari claims that Walid lost his integrity ('adâla) by fabricating a report, Ahmad Çelebi argues that Walid's error was not intentional but rather based on misperception. According to Ahmad Çelebi, the emphasis on fâsiq in the verse serves as a universal principle for verifying reports rather than a direct accusation against a specific individual. The classical definition of fisq as "transgression" is reinterpreted in the treatise to include aspects of speculation, inadequate investigation, and social distrust. Ahmad Çelebi explains Walid's incorrect transmission about Banû al-Muşṭaliq as a result of satanic whisperings and inner hesitation. This approach strengthens the Sunni doctrine of the Companions' justice in opposition to the Mu'tazilite view, which confines fisq to grave sins (kabâ'ir). The treatise skillfully integrates both narrational (riwâya) and rational (dirâya) criticism. Ahmad Çelebi highlights the weak chain of transmission in the Ṭabarânî narration upon which Zamakhshari relies, while reinforcing his argument with authentic reports from Ibn 'Âdil's al-Lubâb. This methodology reflects the synthesis of riwâya and dirâya within the late Ottoman exegetical tradition. This study sheds light, from a historical perspective, on contemporary issues such as the reliability of information, ethics of social media, and the struggle against misinformation. Researchers are advised to examine the treatise in relation to the Ḥanafi jurisprudential tradition and the Ottoman moral literature.

Keywords: Tafsir, Sûrat al-Hujurat, Fâsiq, Şahâbî Identity, Leâli Ahmed Çelebi.

Giriş

Klasik İslamî literatürde müstakil tefsir risâleleri, yalnızca belirli bir âyetin lafzî ve manevî boyutlarını açıklamakla kalmayıp o âyetin tarihî arka planını, nüzûl ortamını, mezhebî ve itikadî yansımalarını özlü biçimde ele almak üzere telif edilmiş ilmî metinlerdir. Bu tür risâleler, çoğu zaman münferit bir âyetin etrafında örülen geniş ilmî tartışmalara zemin teşkil ederek tefsir geleneğinin rivayet ve dirayet boyutunu bir arada yansıtan kıymetli kaynaklar arasında yer alır. Bu çalışma, Osmanlı dönemi âlimlerinden Ahmed Çelebi'ye (ö. 971/1563) nispet edilen ve “Risâle fî beyânî'l-âye ve huve 'yâ eyyühellezîne âmenû in câ'eküm” başlığını taşıyan bir el yazması risâlenin hem tahkiki neşrine hem de ilmî tahliline odaklanmaktadır. Bahsi geçen risâle, Hucurât Sûresi'nin 6. âyeti etrafında teşekkül eden “fâsık” kavramı, sahâbe adâleti ilkesi ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf* tefsirindeki izahlara yönelik eleştirileriyle dikkat çeken nadide bir eserdir.

Söz konusu risâle rivayet zincirlerinin güvenilirliği, metinlerin anlam katmanları ve kavramların itikadî yorumları bakımından oldukça özlü bir içeriğe sahiptir. Özellikle âyetin nüzûl sebebine dair farklı rivayet varyantlarını mukayeseli bir yöntemle değerlendirmesi ve bu bağlamda “fâsık” kavramına dair geleneksel yorumlara yeni açılımlar sunması, eserin ilmî kıymetini artırmaktadır. Ahmed Çelebi, bu risâlede yalnızca Zemahşerî'nin yorumlarını eleştirmekle kalmayıp aynı zamanda Ehl-i Sünnet kelâm geleneği içerisinde sahâbe adâleti doktrinini müdafaa etmekte, bu yönüyle Mu'tezile'nin büyük günah anlayışına karşı argümanlar geliştirmektedir. Risâlede yalnızca kelimî değil, aynı zamanda hadis tenkidi, dilbilimsel tahlil ve tarihî bağlam gibi farklı disiplinlerin izleri de açıkça müşahade edilmektedir.

Bu çalışmanın en temel amacı, henüz akademik literatürde yer almamış olan söz konusu risâlenin edisyon kritiğini hazırlayarak metni araştırmacıların istifadesine sunmak ve aynı zamanda içerdiği tartışmaları sistematik bir analiz çerçevesinde değerlendirmektir. Bu doğrultuda, risâlenin iki yazma nüshası olan Hâlis Efendi ve Lala İsmâîl nüshaları esas alınmış; metinler karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve aralarındaki farklılıklar dipnotlarla ayrıntılı biçimde gösterilmiştir. Böylelikle risâlenin en sahih formuna ulaşılmaya çalışılmıştır. Metin içerisinde geçen âyetler, harekeli ve modern Arapça imla kurallarına uygun şekilde yeniden düzenlenmiş; böylece hem ilmî hassasiyet hem de akademik okuma kolaylığı gözetilmiştir.

Ahmed Çelebi'nin eserinde başvurduğu kaynaklar arasında Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*ı ile İbn Âdil'in (ö. VIII./XIV. yüzyıl) *el-Lübâb*'ı ön plandadır. Müellif, bu eserleri sadece nakil malzemesi olarak değil, aynı zamanda eleştirel ve seçici bir yaklaşımla kullanmakta; sahih ve zayıf rivayetler arasındaki farkı ortaya koymakta ve bazı yorumları yeniden değerlendirmektedir. Bu metodolojik tutum, geç dönem Osmanlı tefsir anlayışında rivayet-dirayet dengesinin nasıl kurulduğunu gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda yapılan araştırma, sadece klasik bir metnin ilmî neşrine katkı sunmakla kalmayıp aynı zamanda fık, adalet, sahâbe algısı ve bilgi güvenliği gibi temel meseleler etrafında şekillenen tefsiri yaklaşımların analizine imkân sağlamaktadır. Risâlede öne çıkan değerlendirmeler, erken dönem klasik kaynaklarla kendi dönemindeki yaklaşımlar arasında köprü kurarak Kur'an'ın yorumlanmasında tarihsel sürekliliğin nasıl sağlandığını da göstermektedir. Bu yönüyle risâle, hem kelâmî tartışmalar hem de hadis rivayetlerinin değerlendirilmesinde metodolojik bir örneklik arz etmekte; aynı zamanda sahâbenin adâleti bağlamında Ehl-i Sünnet çizgisinin temellendirilmesine dair özgün bir katkı sunmaktadır.

Yukarıda belirtildiği üzere bu risâle üzerine yapılan herhangi bir akademik çalışma tespit edilememiştir. Ancak risâlede ele alınan temel konu, yani Hucurât sûresi 6. âyet, klasik ve modern tefsir kaynaklarında geniş bir biçimde işlenmiştir. Bunun yanı sıra, sadece Hucurât sûresinin tefsirine dair birçok müstakil çalışma da mevcuttur. Bu bağlamda konu ile ilgili literatür incelendiğinde, 6. âyet özelinde iki çalışma öne çıkmaktadır. Birincisi, Tâhâ Yâsîn Hatîb'in “Sebebü nüzûlî'l-âyeti's-sâdiseti min sûreti'l-Hucurât -dirâse ve nakd” başlıklı makalesidir. Bu çalışmada Hatîb, âyetin sebep-i nüzûlüne dair nakledilen rivayetleri tahlil ederek, sened ve metin açısından bir değerlendirme sunmaktadır. Diğer çalışma ise İbrahim Yıldız'ın “Hucurât Sûresinin 6. Âyeti Bağlamında Sosyal Medyadaki Gerçekdışı Haberler” başlıklı makalesidir. Bu makalede, âyetin günümüzde sosyal medyada yayılan yanlış ve yanıltıcı haberler karşısında nasıl bir tutum sergilenmesi gerektiği bağlamında ele alındığı görülmektedir.

1. Araştırma ve Değerlendirme

1.1. Müellifin Hayatı

Tam adı Ahmed Çelebi b. Mustafa es-Saruhânî el-Leâli olan Ahmed Çelebi, Manisa'ya bağlı Saruhan kazasında doğmuştur. Ancak incelenen terâcim, tabakât ve biyografi eserlerinde doğum yılına ilişkin herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.¹ Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) ders halkasında yetişen müellif hocasının yanında mülâzım olmuş; ayrıca Sâdî Çelebi'nin öğrencileri arasında yer almıştır. Öğrenimini tamamladıktan sonra fetva kâtipliği ve çeşitli yerlerde kadılık görevleri üstlenmiş, en son Amasya kadısı iken 971/1563 yılında vefat etmiştir.² Riyâzî Muhammed Efendi (ö. 1054/1644) ise *Riyâzü's-şu'arâ* adlı eserde, vefat yılını 972/1564 olarak kaydetmektedir.³ Öte yandan, müellifin *Bed'u'l-Emâlî* eseri üzerine yazdığı bir şerhin sonunda bu çalışmayı 973/1565 yılında tamamladığını bizzat kendisi ifade etmektedir.⁴ Zikredilen bu yıl, müellifin 973/1565 sonrası bir yılda vefat etmiş olabileceğini göstermektedir.

Leâli Ahmed Çelebi, Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde şiir üretecek edebî yetkinliğe sahip olmasının yanı sıra fıkıh, kelâm, dil ve edebiyat alanlarında da eserler vermiştir. Ferâiz ve geometri konularında kaleme aldığı çalışmalar, kendisinin ileri düzey matematik bilgisine sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, onun yüksek ilmi tahsil gördüğünü ve İslâm ilimlerinin çeşitli alanlarında teliflerde bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır.⁵

1.2. Hocaları

1.2.1. İbn Kemal (ö. 940/1534)

İbn Kemal (Şemseddin Ahmed b. Süleyman), dedesi Kemal Paşa'nın II. Bayezid'e lalalık yapması nedeniyle "Kemalpaşazâde" veya "İbn Kemal" olarak anılmış, Osmanlı emirlerinden bir aileye mensuptur. Müellifin doğum yeri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır, kaynaklarda Tokat, Edirne ve Amasya olmak üzere üç farklı şehir zikredilmektedir. Gençliğinde bir süre askerî sınıfta bulunsada, ilme yönelerek Mevlâ Lutfî Efendi (ö. 900/1494) ve diğer önde gelen âlimlerden ders almıştır. Müderrislik hayatına Edirne ve Üsküp'te çeşitli medreselerde başlamış, Edirne kadılığı ve Anadolu kazaskerliği görevlerinde bulunmuştur. Son olarak Mevlâ Alâuddin Ali el-Cemâlî'nin (ö. 932/1525) vefatı üzerine, Osmanlı Şeyhülislamlığı makamına getirilmiştir.⁶

1.2.2. Sa'dî Çelebi (ö. 945/1539)

Leâli Ahmed Çelebi Efendi'nin Mevlâ Sa'dî'nin fetvalarını derleyerek fetva kâtibi görevi yaptığı belirtilir. Asıl adı Sa'dullâh olan Mevlâ Sa'dî, Kastamonu'nun Daday ilçesinde doğmuş, babasıyla birlikte İstanbul'a yerleşerek ilim tahsiline başlamış ve devrin önemli âlimlerinden ders almıştır. Mahmud Paşa, Sultaniye ve Sahn-ı Seman medreselerinde müderrislik yapmış, ardından İstanbul kadılığına atanmış, ancak daha sonra tekrar müderrisliğe dönerek nihayet Şeyhülislam olmuştur. Hafızasının kuvveti, güzel ahlakı ve akidesinin sağlamlığı ile tanınan Mevlâ Sa'dî, Beyzâvî tefsiri üzerine haşiye, Hanefî fıkında Hidâye şerhi gibi eserler kaleme almış, ayrıca birçok risâle ve ta'likat yazmıştır. Şer'î düzenlemelere gösterdiği özen ve geniş kabul gören fetvalarıyla bilinen bu âlim, evinin yakınında bir Dâru'l-Kurrâ inşa ettirerek ilme verdiği önemi ortaya koymuştur.⁷

1 İsmâil Paşa Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âşârü'l-muşannifin* (Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı, 1955), 2/2/145; İsmâil Paşa Bağdatlı, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn* (Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı, 1947), 2/1/247; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, nşr. Muhammed Hüseyin (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1431), 1/308; Mehmet Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınları, 1975), 1/384.

2 Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiratu's-şu'arâ*, ed. Aysun Sungurhan (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017), 721; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/384; Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi tekmileti's-Şakâ'ik*, ed. Suat Donuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1/340.

3 Riyâzî Muhammed Efendi, *Riyâzü's-şu'arâ*, ed. Namık Açıkgöz (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017), 281.

4 Leâli Ahmed Çelebi, *Tercüme-i Bedü'l-Emâlî Me'a Şerhihâ* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 250), 38b.

5 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/284; Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi tekmileti's-Şakâ'ik*, 1/340.

6 Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986), 8/285-286; Ahmed Efendi Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi 'ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabiyye, 1975), 226.

7 Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 2/468; Hayrüddin b. Mahmûd

1.3. Eserleri

Müellifin hayatına dair kaynaklar incelendiğinde ve kütüphane ile katalog taramaları yapıldığında, ona nispet edilen çeşitli eserler tespit edilmiştir. Ancak bu eserlerin birçoğu incelendiğinde aynı eserin farklı isimlerle kaydedildiği veya müellife ait olmadığı belirlenmiştir. Müellif, eserlerinin çoğunda kendi ismini ve lakabını zikretmesine rağmen, bazı eserlerde bu bilgiler bulunmadığı için aidiyeti konusunda şüpheler doğmaktadır. Ayrıca kataloglarda zaman zaman kitap ismi ile müellif ismi eşleştirilirken hatalar yapıldığı görülmektedir. Ancak aşağıda sadece müellife ait olduğu kesinleşen eserler tanıtılmıştır.

1.3.1. Kelama Dair Eserleri

1.3.1.1. Şerhu'l-Kâsidedi'n-Nûniyye

Hızır Bey'in (ö. 863/1459) kaleme aldığı *Cevâhirü'l-akâid* adlı 105 beyitten oluşan manzum akaid risâlesi üzerine yazılmış bir şerhtir. Eser Süleymaniye Kütüphanesi'nde 3713 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Murat Kaan Kıvılcım, eserin tahkik ve incelemesini gerçekleştirmiştir.⁸

1.3.1.2. Şerh-i Muhâkemât

Müellifin itikad konularına yer verdiği bir eserdir. Yazması Süleymaniye Kütüphanesi Hüdâî Efendi Koleksiyonu'nda 880 numaralı kayıtla muhafaza edilmektedir.

1.3.1.3. Tercüme-i Bed'ü'l-Emâlî Me'a Şerhihâ

Ali b. Osman el-Ûşî'nin (ö. 575/1179) telif ettiği *Bed'ü'l-Emâlî*, diğer adıyla *el-Kasidetü'l-Lâmiyye fî't-Tevhîd* isimli eserin Türkçe tercümesi ve şerhini ihtiva etmektedir. O bu eseri talep üzerine tercüme ve şerh ettiğini dibacesinde ifade etmektedir. Bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi Mehmet Âsım Bey Koleksiyonu'nda 250 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

1.3.2. Fıkıh Alanına Dair Eserleri

1.3.2.1. Dâire-i Mermûze

Ferâiz ilmine dair konuları şekillerle izah eden, Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu'nda 2529 numaralı arşiv kaydıyla yer almaktadır. Müellif, daha önce ferâiz ilmi üzerine Arapça bir risâle telif ettiğini, ancak gelen talepler doğrultusunda bu eseri Türkçe olarak da hazırladığını ifade etmektedir.

1.3.2.2. Risâle fî'l-Ferâiz

Eser Ferâiz/miras ilmi konusunda yazılmış Arapça bir risâledir. Müellif, ferâiz meselelerinin zorluklarını gidermek amacıyla bu eseri yazdığını belirtmektedir. Eserin çeşitli kütüphanelerde nüshaları mevcuttur. Eser Süleymaniye Kütüphanesi Harput Koleksiyonu'nda 0018 numaralı arşiv kaydıyla yer almaktadır. Eser ayrıca Samsun Vezirköprü İlçe Halk Kütüphanesi'nde ise 55 Vezirköprü 477/12 numarasıyla *Ferâizu'l-Lâî* adıyla kayıtlıdır.

1.3.2.3. Risâle-i Mükemmile

Bu risâle, yalnızca, ferâiz konusunu ele almamakta, ibadet ve itikad ile ilgili meseleleri de içermektedir. Müellif, eserinin İslam diniyle ilgili faydalı bilgileri kapsadığını belirtmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Kasidecizâde Koleksiyonu'nda 85 arşiv numarasıyla kayıtlı Osmanlıca bir eserdir. Milli Kütüphane Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi'nde 06 Hk 4097 arşiv numarasıyla *Risâle-i Tekmîle* adıyla kayıtlıdır.

Zirikli, *el-A'âm* (Beyrut: Dâru'l-İlim, 2002), 3/88; Mehmet İpşirli - Ziya Demir, "Sâdi Çelebi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) (Erişim 07 Şubat 2025).

8 Murat Kaan Kıvılcım, *Leâli Ahmed'in Şerhu Kasideti'n-Nûniyye Bağlamında Kelamcılığı* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 1-147.

1.3.2.4. Mecma'u'l-Mesâilî's-Şer'iyye fi'l-'Ulûmi'd-Dîniyye

Bu eser, Bursalı Mehmed Tahir Efendi tarafından zikredilmiştir. Müellif, Osmanlı Şeyhülislamı arasında yer alan, Sa'dî Çelebi, Çivizâde Mehmed Efendi, Abdulkadir Hamîdî Çelebi Efendi ve diğer bazı ilim erbabına ait fetvaları Osmanlı Türkçesiyle tertip etmiştir. Ayrıca, İbn Kemal Paşa, Mehmed Şah Fenârî ve Ebüssuûd Efendi gibi önemli Şeyhülislamın fetvalarına da eserinde yer vermektedir. Eser, bazı kataloglarda *Kitâbü'l-Fetâvâ* adıyla Milli Kütüphane Tokat İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu 60 Hk 234/4 arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Bazı çalışmalarda, müellife ait farklı bir eser olarak zikredilse de yapılan incelemeler, bunun aynı eser olduğunu göstermektedir.

1.3.3. Dil-Edebiyata ve Tefsire Dair Eserleri

1.3.3.1. Kanûnu'l-Avâmil ve Burhânü'l-Mesâil

Abdulkâhir Cürcânî (ö. 471/1078) tarafından kaleme alınan *el-'Avâmilü'l-Mi'e* adlı eserin şerhidir. Bu şerhte, eserde ele alınan yüz âmil, çeşitli delillerle desteklenerek incelenmiştir. Eserin müellif hattı nüshası, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Kara Mustafa Paşa Koleksiyonu'nda 454 numaralı arşiv kaydıyla muhafaza edilmektedir. Ahmet Talha Bilim, eserin tahkik ve incelemesini yüksek lisans tezi olarak gerçekleştirmiştir.⁹

1.3.3.2. Kavânînu's-Sarf

Bu risâle, başlangıç seviyesindeki talebeler için kaleme alınmış olup sarf ilmine dair temel meseleleri ihtiva eden Arapça bir eserdir. Mezkûr eserin bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu'nda 4757 numaralı kayıtlı muhafaza edilmektedir. Eserin edisyon kritiği, Hüseyin Kılıçarslan tarafından yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.¹⁰

1.3.3.3. Mecma'u'l-Kavâ'id ve Menba'u'l-Fevâid

Müellif, eserinin dibacesinde, dostlarının ve büyüklerinin talebi üzerine, Arapça ve Farsçaya başlayacak talebeler için bu ilimleri kolaylaştıracak kuralları ve faydalı bilgileri içeren bir çalışma kaleme aldığını belirtmektedir. Eser Osmanlıca olup bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi Kara Mustafa Paşa Koleksiyonu'nda 454 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

1.3.3.4. Şerhu'l-Emsile

Bu eser, sarf ilminin temel eserlerinden *Emsile* üzerine soru-cevap yöntemiyle kaleme alınmış olup, ayrıca *Binâ* kitabına dair muhtelif bilgileri de ihtiva eden Arapça bir şerhtir. Eserin birçok yazma nüshası bulunmakta olup, bunlardan biri Süleymaniye Kütüphanesi Fatih Koleksiyonu'nda 4757 numaralı arşiv kaydıyla muhafaza edilmektedir. Söz konusu eser, Bahattin Abak tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir.¹¹

1.3.3.5. Divân

Müellife ait şiirlerin yer aldığı divanın bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu'nda 3298 numaralı arşiv kaydıyla muhafaza edilmektedir. Söz konusu eserin edisyon kritiği, Gülçiçek Korkut tarafından çalışılmıştır.¹²

1.3.3.6. Fetihnâme

Eser, Bağdat seferiyle ilgili olayları anlatan Osmanlıca bir risâledir. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Koleksiyonu'nda 3523 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

9 Ahmet Talha Bilim, *Leâli Seyyid Ahmed b. Mustafa es-Sârûhânî ve Kânûnu'l-Avâmil ve Burhânü'l-Mesâil Adlı Risâlesi (İnceleme, Değerlendirme ve Tahkik)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1-144.

10 Hüseyin Kılıçarslan, *Ahmet b. Mustafa es-Saruhânî el-Lâli'nin Kavânînu's-Sarf Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Tebyizi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 1-123.

11 Bahattin Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Leâli ve Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri (İnceleme ve tahkik)* (Erzincan: Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 1-195.

12 Gülçiçek Korkut, *Divan-ı Leâli (İnceleme-Metin)* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 1-319.

1.3.3.7. Şerhu Kasîdeti'l-Bürde

Eser, Ka'b b. Züheyr'in (ö. 24/645 [?]) aynı ismi taşıyan kasidesiyle karışmaması için Osmanlı kültür dünyasında *Kasîdetü'l-Bür'e*, literatürde ise *Kasîdetü'l-Bürde* olarak bilinen, Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin (ö. 695/1296) *Kevâkibü'd-Dürriyye fî Medhi Hayrî'l-Berîyye* adlı manzum eseri üzerine kaleme alınmış bir şerhtir. Müellif, eserin dibâcesinde, söz konusu kasideyi daha önce Arapça olarak şerh ettiğini ve i'râbına dair gerekli izahları sunduğunu beyan etmektedir. Bu şerhte ise beyitleri önce Türkçe olarak izah etmiş, ardından i'râbını ele almıştır. Eserin birçok yazma nüshası bulunmakta olup, bunlardan biri Süleymaniye Kütüphanesi Osman Huldi Öztürk Koleksiyonu'nda 0547 numaralı arşiv kaydıyla muhafaza edilmektedir. Söz konusu eser üzerine Ebubekir S. Şahin'in bir makalesi bulunmaktadır.¹³

1.3.3.8. Tercüme-i Kaside-i Bürde

Eser, Kaside-i Bürde'nin manzum olarak Türkçeye çevrilmiş hâlidir. Ankara, Milli Kütüphanesi'nde 53335/1 arşiv numarasıyla kayıtlıdır.

1.3.3.9. Terceme-i Kasîde-i Tâiyye

Eser, Mutasavvîf şair İbnü'l-Fârîz'ın (ö. 632/1235) *Kasîde-i Tâiyye* adlı manzum eserinin Türkçe tercümesidir.

1.3.3.10. Tuhfetü'l-Havâs fî Tercemeti Dürreti'l-Ğavvâs

Eser, *Makâmât* yazarı ve dil âlimi Kasım b. Ali el-Harîrî (ö. 516/1122) tarafından kaleme alınmış olup, ediplerin yazı ve konuşmalarında yaptıkları dil hatalarını âyet-i kerîmeler, hadis-i şerîfler, şiirler ve meseller ile tashih eden eserin tercümesidir. Eserin bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Koleksiyonu'nda 3523 numaralı kayıtlı muhafaza olunmaktadır.

1.3.3.11. Terceme-i Ba'zı Âyât-ı Zebûr (Fatlubnî Tecidnî)

Müellif dibacede, İbn Abbas'tan nakledilen bir rivayete dayanarak, Hz. Dâvud'a indirilen Zebûr'un, Kur'an'daki Rahmân Sûresi'ne benzeyen bir sûre içerdiğini belirtmektedir. Bu sûre Süryanice olup Arapçaya çevrilmiş, müellif de bunu Türkçeye tercüme etmiştir. Eserin bir nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi Koleksiyonu'nda 3387 numaralı arşiv kaydıyla muhafaza edilmektedir. Eser üzerine, Şeyma Benli'nin bir makalesi bulunmaktadır.¹⁴

1.3.3.12. Risâle fî beyânî'l-âye ve huve “yâ eyyühellezîne âmenû in câ'eküm”

Çalışmanın temel unsuru sayılan bu eser, ilgili bölümde kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır.¹⁵

1.2. Risâlenin Özellikleri

1.2.1. Eserin Müellife Nispeti

Risâle fî beyânî'l-âye ve huve “yâ eyyühellezîne âmenû in câ'eküm” adlı eserin, müellifine aidiyetine dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Mevcut kaynaklarda, Leâli Ahmed Çelebi'ye ait böyle bir risâleden söz edilmemektedir. Ancak, bu durum, eserin Leâli Ahmed Çelebi'ye ait olmadığını gösterebileceği gibi, kaynaklarda bu risâlenin gözden kaçmış olma ihtimalini de düşündürmektedir.

Eserin iki nüshası bulunmaktadır. Bir nüshada, müellife dair herhangi bir kayıt bulunmazken, diğer nüshanın ilk sayfasında “Ahmed Çelebi Hazretlerinin Çivîzâde Hazretlerine verdiği risâledir” şeklinde bir ifade yer almaktadır. Bu ifade, risâle metniyle aynı stilde yazılmış olup bunun, müstensih tarafından kaydedilmiş bir bilgi olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla, eserin Ahmed Çelebi'ye ait olduğu yönünde güçlü bir delil

13 Ebubekir S. Şahin, “Leâli'nin Kaside-i Bürde Şerhi ile İlgili Bir İntihal”, *Türkoloji Dergisi* XIV/1 (2001), 263-269.

14 Şeyma Benli, “Leâli'nin Terceme-i Ba'zı Âyât-ı Zebûr Adlı Manzûmesi”, *Türkiyat Mecmuası* 26/2 (2016), 75-93.

15 Müellifin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Çelebi, *Tezkiratu's-su'arâ*, 721; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 2/433; Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, 2/1/145; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2/51; Atâî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fî tekmileti's-Şakâ'ik*, 44-45; Kehhâle, *Mu'cemül-müellifîn*, 1/308; Zirikli, *el-A'lâm*, 1/257. Ayrıca bk. Abak, *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Leâli ve Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri (İnceleme ve tahkik)*, 12-13; Bilim, *Leâli Seyyid Ahmed b. Mustafa es-Sârûhânî ve Kânûnu'l-Avâmil ve Burhânü'l-Mesâil Adlı Risâlesi (İnceleme, Değerlendirme ve Tahkik)*, 7-8; Kivılcım, *Leâli Ahmed'in Şerhu Kasîdeti'n-Nüniyye Bağlamında Kelamcılığı*, 15-17; Korkut, *Divan-ı Leâli (İnceleme-Metin)*, 6-8; Ali Benli, “Leâli Ahmed Çelebi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi) (Erişim 07 Şubat 2025).

teşkil etmektedir. Ayrıca, Ahmed Çelebi ile Çivizâde'nin aynı dönemde yaşamış olmaları da eserin Ahmed Çelebi'ye ait olduğunu destekleyen tali bir delil niteliğindedir. Bunun yanı sıra, Ahmed Çelebi'nin, bilinen eserleriyle yapılan üslup karşılaştırmaları neticesinde de bu eserin ona ait olduğu anlaşılmaktadır. Zira eser, müellifin diğer eserleriyle üslup yönünden benzerlikler göstermektedir. Sonuç itibarıyla mevcut veriler, bu eserin Ahmed Çelebi'ye ait olduğunu kuvvetle desteklemektedir.

1.2.2. Eserin Telif Sebebi

Ahmed Çelebi'nin kaleme aldığı risâlede Kur'ân-ı Kerîm'deki "fâsık" kavramının anlamı, sahâbenin adâleti ve Zemahşeri'nin *el-Keşşâf* tefsirinde ortaya koyduğu görüşlerin eleştirisi gibi konular ele alınmaktadır. Müellif, risâleyi kaleme alırken yazma sebebini açıkça beyan etmemiştir. Ancak eserin muhtevası dikkatle incelendiğinde, onun bu çalışmayı, Zemahşeri'nin bu konudaki tefsir anlayışına bir itiraz niteliğinde kaleme aldığı ve "fâsıklık" kavramının doğru yorumlanmasını sağlamak amacı taşıdığı çıkarımında bulunmak mümkündür.

Ahmed Çelebi'nin risâleyi yazma sebeplerinden biri de sahâbe adâleti meselesinin doğru anlaşılmasını sağlamaktır. İslam âlimleri arasında genel kabul gören görüş, sahâbenin tamamının adil olduğu yönündedir. Ancak, Zemahşeri'nin yorumu, bir sahâbînin Resûlullah'a (sav) yalan söylediğini ima etmekte ve bu durum, hadis rivayetlerinde sahâbenin güvenilirliği konusunda şüphe uyandırabilecek bir yaklaşım içermektedir. Her ne kadar bir sahâbînin şahsî günahı –örneğin zina yahut hırsızlık gibi büyük günahlar– onun adâleti veya rivayet ettiği hadisin güvenilirliği hususunda tüm sahâbeyi kapsayacak bir problem teşkil etmese de Zemahşeri'nin ilgili yorumunda dikkat çeken husus, bir sahâbînin bilerek Hz. Peygamber'e yalan isnat ettiğini ima etmesidir. Bu bağlamda, mesele sadece bir sahâbînin şahsî eylemi olarak değerlendirilmemekte, bilakis hadislerin sübût yollarından biri olan sahâbî rivayetlerinin sıhhati açısından epistemolojik bir sorun alanına dönüşmektedir. Zira bir sahâbînin, bilerek ve kastî olarak Hz. Peygamber'e yalan isnat ettiği kabul edilirse, bu durum sadece o sahâbîye değil, onun rivayet ettiği hadislerin tümüne yönelik bir şüpheyi beraberinde getirme potansiyeline sahiptir. Bu ise, hadis usûlünün temel esaslarından biri olan sahâbenin 'adâlet' vasfını tehdid eder ve hadislerin güvenilirliğine yönelik daha geniş çaplı bir tartışmayı tetikleyebilir. Dolayısıyla Zemahşeri'nin ilgili yorumu, doğrudan bütün sahâbeyi töhmet altında bırakmasa da hadislerin nakil zincirinde yer alan sahâbîlerin güvenilirliği konusundaki teorik zemini sarsıcı bir ihtimali gündeme getirmektedir. Ahmed Çelebi, sahâbenin adâleti ilkesinin korunmasının İslâmî ilimler açısından temel bir esas olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda risâle, sahâbenin tamamının adil olduğu yönündeki geleneksel görüşü savunmak ve bu hususta ortaya atılan şüpheleri gidermek için yazılmıştır.

Sonuç olarak Ahmed Çelebi'nin bu risâleyi yazma amacı, Zemahşeri'nin "fâsık" kavramına ilişkin yorumunu eleştirmek, sahâbenin adâleti meselesini savunmak ve rivayetler arasındaki farklılıkları ilmî bir metodolojiyle değerlendirmektir. Bu bağlamda eser, yalnızca Zemahşeri'nin tefsirine yönelik bir reddiye değil, aynı zamanda İslâmî ilimler alanında rivayetlerin nasıl ele alınması gerektiğine dair bir katkı olarak değerlendirilebilir. Risâle, klasik tefsir ve hadis metodolojisini koruyarak, kavram analizleri ve rivayet tenkidi üzerinden şekillenen bir ilmî tartışma niteliği taşımaktadır. Böylece, Ahmed Çelebi, İslâmî ilimler alanında önemli bir ilmî katkıda bulunmuş ve "fâsık" kavramının anlaşılmasına dair yeni bir bakış açısı sunmuştur.

1.2.3. Eserin Konusu ve Önemi

Kur'ân-ı Kerîm'de kullanılan kavramlar, İslam düşüncesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda, "fâsık" kavramı da İslâmî literatürde geniş bir tartışma alanına sahip olmuştur. Fâsıklık, genellikle itikadî ve amelî anlamda dinden sapma veya hak yoldan uzaklaşma olarak tanımlanır. Ancak bir kimsenin fâsık olarak nitelenmesi, özellikle sahabe nesli söz konusu olduğunda hassas bir mesele hâline gelmektedir. Zira sahabe, Kur'ân'da ve sünnette büyük bir şeref ile anılmış olup, onların adaletleri genel olarak tartışma dışı kabul edilmiştir. Bununla birlikte, bazı âyetlerde fâsık kavramının sahabe içerisindeki bireyler hakkında kullanılıp kullanılmayacağı meselesi, klasik ve modern tefsirlerde önemli bir tartışma konusudur.¹⁶

16 Konu hakkında bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Fâsık", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Şubat 2025).

Kelime olarak “fısk”, Arapçada “çıkmak, sınırları aşmak” anlamına gelen “feseqa” kökünden türemiştir.¹⁷ Bu bağlamda, “fâsık”, Allah’ın koyduğu sınırları aşan kişi olarak tanımlanır.¹⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de fısk, genel olarak itikadî ve amelî anlamda sapkınlık anlamında kullanılmış olup, özellikle iman-küfür çizgisinde bir sapmayı ifade eder. Nitekim birçok âyette *fısk*, doğrudan küfürle ilişkilendirilmiş ve “Allah fâsıkları doğru yola iletmez” (el-Bakara 2/26) gibi ifadelerle büyük bir sapma olarak tanımlanmıştır.

Zemahşerî, *el-Keşşâf* adlı tefsirinde, Hucurât Sûresi 6. âyetinin nüzûl sebebi olarak, Resûlullah’ın (sav) Velîd b. Ukbe’yi Benî Mustalik kabilesine zekât tahsildarı olarak göndermesini ve Velîd’in, kabileyile arasındaki eski husumet nedeniyle onların kendisini öldürmek istediklerini zannedip geri dönerek Peygamber’e onların mürted olduğuna ve zekât vermeye yanaşmadıklarına dair yanlış bilgi vermesini anlatır. Bu olay üzerine âyetin nazil olduğunu belirtir.¹⁹

Zemahşerî, âyette geçen “fâsık” kelimesinin sahâbî olan Velîd b. Ukbe’yi işaret ettiğini ima eder. Nitekim o, Velîd’i, Hz. Osman’ın halifeliği döneminde Kûfe valiliğine atanan, ancak sabah namazını sarhoş hâlde dört rekat kıldırıp “İsterseniz daha da artırayım.” dediği için görevden azledilen kişi olarak tanıtır.²⁰ Bu bağlamda Zemahşerî, Velîd’in içki içmek gibi fısk kapsamında değerlendirilen davranışlar sergilediğini belirterek, onun Resûlullah döneminde de karakterine uygun şekilde hareket ettiğini ve yalan beyanda bulunduğunu ima eder. Buna göre bir sahâbî, Resûlullah’a karşı yalan söylemiş ve adâlet vasfını yitirmiştir. Hâlbuki yerleşik kurala göre tüm sahâbe âdildir, yani Resûlullah’a karşı ya da ona nispet ederek yalan söylemez. Bu prensip, sahâbenin masum olduğu anlamına gelmez; bilakis onların beşer oluşları gereği hata yapabileceklerini, ancak Hz. Peygamber’e yalan isnat etmeyecekleri yönünde muhaddisler ve usûlcüler nezdinde genel bir kabulün bulunduğunu ifade eder. Dolayısıyla sahâbenin adâleti, bireysel günahlardan çok, hadis rivayetinde sadâkatleri ve güvenilirlikleri esas alınarak tesis edilmiştir. Aksi halde sahâbenin naklettiği hadislerde bir töhmet oluşur. İşte Ahmed Çelebi, Zemahşerî’nin bu anlayışını tenkit eder.

Ahmed Çelebi de âyetin nüzûl sebebini Velîd b. Ukbe olayıyla ilişkilendirir. Ancak Ahmed Çelebi’nin yer verdiği rivayetin lafzı,²¹ Zemahşerî’nin aktardığı nakle göre bazı farklılıklar içermektedir. Bu farklılıkları, şu şekilde maddeler halinde sıralayabiliriz:

1. Velîd b. Ukbe’nin Benî Mustalik’e Bakışı ve Korkusunun Kaynağı

-Zemahşerî’nin yer verdiği rivayette, Velîd b. Ukbe’nin Benî Mustalik ile önceden bir düşmanlığı olduğu belirtilmiştir. Bu sebeple onların kendisine saldıracağını düşünerek korkuya kapılmış ve geri dönmüştür.

-Ahmed Çelebi’nin aktardığı rivayette ise Velîd’in korkusunun şeytanın vesvesesinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Önceki düşmanlıktan bahsedilmiş olsa bile daha çok içsel bir vesvese vurgusu yapılmaktadır.

2. Benî Mustalik’in Velîd’i Karşılması

-Zemahşerî’ye göre, Benî Mustalik kabilesi, Velîd b. Ukbe’yi atlarına binerek karşılamaya çıkmış, ancak Velîd bu durumu bir saldırı hazırlığı olarak algılamış ve korkup geri dönmüştür.

-Ahmed Çelebi’nin rivayetinde ise kabile halkının Velîd’i Resûlullah’ın elçisi olarak yüceltmek ve ona ikramda bulunmak için karşıladığı ifade edilmektedir.

3. Velîd’in Dönüşte Resûlullah’a (sav) Verdiği Haber

-Zemahşerî’nin rivayetinde, Velîd b. Ukbe, Resûlullah’a (sav), Benî Mustalik’in irtidat ettiğini ve zekâtı vermeyi reddettiğini bildirmiştir.

17 İsmâil b. Hammâd Cevherî, *eş-Şihâh* (Beyrut: Daru’l-İlm Li’l-Melâyin, 1990), 4/1543.

18 Râgıb İsfahânî, *Müfredâtü elfâzî’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.), 380.

19 Cârullah Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an haqâ’iki gâvâmi’i’t-tenzil ve ‘uyûni’l-eğâvil fi vücûhi’t-te’vil*, nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvid (Riyad: Mektebetü’l-Ubeykan, 1418), 4/359-360.

20 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/360.

21 Leâli Ahmed Çelebi, *Risâle fi beyâni’l-âye ve huve “yâ eyyühellezine âmenû in câ’eküm”* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Hâlis Efendi, NEKAY03862/11), 62a-62b.

-Ahmed Çelebi'nin rivayetinde ise Velîd, kabile halkının kendisini öldürmeye teşebbüs ettiğini ve zekât vermek istemediklerini ifade etmiştir. Burada irtidat iddiasına doğrudan yer verilmemekte, fakat niyetlerinin kötü olduğu iddia edilmektedir.

4. Resûlullah'ın (sav) Tehdit İfadesi

-Zemahşerî'nin rivayetinde, Resûlullah (sav), "Sizi kendim gibi gördüğüm birisiyle cezalandırırım. O sizinle savaşır ve çocuklarınızı esir alır" demiş ve ardından Hz. Ali'nin (ra) omzuna vurarak onu işaret etmiştir.

-Ahmed Çelebi'nin rivayetinde ise bu şekilde bir tehdit ifadesi yer almamakta, doğrudan Benî Mustalik hakkında araştırma yapmak üzere Hâlid b. Velîd'in (r.a.) görevlendirildiği aktarılmaktadır.

5. Teyit İçin Gönderilen Sahâbî

-Zemahşerî'nin rivayetinde, Velîd'in haberinin doğruluğunu araştırmak için Resûlullah'ın (sav) kime görev verdiği açıkça belirtilmemektedir. Ancak temrîz²² ifade kalıbıyla Hâlid b. Velîd olduğunu nakletmektedir.

-Ahmed Çelebi'nin rivayetinde ise Resûlullah'ın (sav), temrîz kalıbı kullanılmaksızın Hâlid b. Velîd'i (ra) gizlice bir ordu ile gönderdiği ve ona durumu araştırmasını emrettiği ifade edilmektedir.

6. Hâlid b. Velîd'in (ra) Bölgeye Gidişi ve Keşif Faaliyeti

-Zemahşerî'nin rivayetinde, Hâlid b. Velîd'in (ra) gönderildiğine dair net bir bilgi verilmemekte, temrîz ifade kalıbıyla bölgeye gittiği, insanların namaz kıldığını gördüğü ve zekâtları kendisine teslim ettikleri ifade edilmektedir.

-Ahmed Çelebi'nin rivayetinde, Hâlid b. Velîd (ra), bölgeye gizlice gidip önce gece gözlem yapmış, akşam ve yatsı namazlarında ezan okunduğunu duyunca onların iman üzere olduğunu anlamış ve sabahleyin açıkça yanlarına giderek zekâtlarını toplamıştır.

8. Rivayetin Sıhhati

-Zemahşerî'nin rivayeti, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebir*'inde yer almaktadır.²³ Heysemî, bu rivayetin senesinde Mûsâ b. Ubeyde olduğu için zayıf olarak kabul etmektedir.

-Ahmed Çelebi'nin rivayetini ise Ahmed b. Hanbel,²⁴ Taberî,²⁵ Abdürrezzâk b. Hemmâm²⁶ ve Sa'lebî²⁷ gibi birçok muhaddis ve müfessir âlim nakletmiştir. Bu rivayetin zayıf olduğu hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Dahası bu rivayeti, Sa'lebî'nin tefsirinin sadece sahih rivayetlerini almakla şöhret kazanmış olan Begâvî de kendi tefsirinde aktarmaktadır.²⁸ Bu durumda Ahmed Çelebi'nin rivayetinin Zemahşerî'nin rivayetinden daha sahih olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç itibarıyla Zemahşerî'nin rivayetindeki bilgiler, diğer rivayete göre farklı sonuçlar vermektedir. Bu nedenle Ahmed Çelebi'ye göre Zemahşerî'nin rivayeti yanıltıcıdır. Ahmed Çelebi, aktardığı rivayete göre Velîd, yalan söylemeyip kendi zannına göre doğru söylemiştir. Bu nedenle o, Velîd'e "fâsık" denilmesinin uygun olmadığını vurgular. Sonuç itibarıyla Ahmed Çelebi, Velîd'in sadece bir vehim ve zanna dayanarak hata yaptığını, bu nedenle ona "fâsık" demenin uzak bir ihtimal olduğunu belirtir. Dolayısıyla hata eden, fâsık diye adlandırılmaz. Ayrıca birçok âyette fâsık kavramıyla iman dairesinden çıkan kişi kastedilmiştir. Hâlbuki Velîd, mümindir ve hata etmesi sebebiyle imandan çıkmamıştır. Ancak Zemahşerî'ye göre Velîd, Resûlullah'a karşı yalan söylediği için büyük günah işlemiştir. Mu'tezile mezhebine göre büyük günah işleyen kişi iman dairesinden çıkmış kabul edilir. Ancak bu kişi, ölünceye kadar tövbe etme imkanına sahip olduğu için kâfir

22 Temrîz: Bir görüşün zayıf, problemlili veya tutarsız olduğunu üstü kapalı biçimde ima etme yöntemidir. Bu tür görüşler, genellikle (قيل) veya (روي) gibi meçhul sığalar ile ifade edilir.

23 Süleyman b. Ahmed Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir* (Kahire: Mektebetü'z-Zehra, 1983), 18/6.

24 Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb Arnaût (Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1405/1985), 4/279.

25 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru Hicr, 2001), 26/123.

26 Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, ed. Mahmûd Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419), 2/231.

27 Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İhyâit-türâsî'l-'Arabî, 2002), 24/363.

28 Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ Begavî, *Me'âlimü't-tenzil* (Beyrut: Dâru Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1417), 7/339.

olarak nitelendirilmez, iman ile küfür arasında bir konumda olduğu ifade edilir. Eğer bu kişi, tövbe etmeden ölürse artık küfrü kesinleşmiş ve işlediği bu büyük günah sebebiyle kâfir olur.

Ahmed Çelebi, âyetteki fâsık hakkında üç anlayıştan söz eder:

1- Âyetin o dönemde nazil olması, doğrudan Velîd b. Ukbe hakkında indiğini zorunlu kılmaz. Bu durumda, âyette geçen “fâsık” ifadesinin Velîd’e işaret ettiğini kesin bir şekilde söylemek mümkün değildir. Âyetin sadece o zaman diliminde inmiş olması, onun tarihi bağlamına işaret eder.

2- “Fısk” kavramının doğru yoldan sapma, hakikatten uzaklaşma ve haktan ayrılma anlamlarında kullanılır. Bu bağlamda, Velîd doğrudan yalan söylememiş olsa da sadece şüphe ve tereddütle hareket etmiş, yeterince araştırmadan ve delil ortaya çıkmadan zan ve tahmine dayanarak hüküm vermiştir. Bu durum, onun müminler hakkında yanlış bir algı oluşturmalarına neden olmuş ve neticede fâsık olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Çünkü hakkında açık bir delil bulunmayan zan ve şüphelerden kaçınmak gerekmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: “Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır” (el-Hucurât 49/12). Buna göre fâsık lafzıyla Velîd kastedilmişse, “yalan söyleyen kişi” anlamında değil, “kesin bilgiye ulaşmadan yargıda bulunup hata eden” anlamındadır. Dolayısıyla âyetteki tenkit yalan söylemeye değil, yeterince araştırmadan hükme varmaya yöneliktir. Bu durum, bir sahâbinin adâlet vasfını zedelemeyiz.

3- Velîd’in şahsen fık ile nitelenebilecek biri olması da muhtemeldir. Zemahşerî’nin nakline göre, Hz. Osman, onu Sa’d b. Ebî Vakkâs’tan sonra Kûfe valiliğine atamış, ancak Velîd, bir sabah namazını sarhoş hâlde dört rekat olarak kıldırması ve ardından “Daha fazla kılmamı ister misiniz?” demiştir. Bunun üzerine Hz. Osman onu görevden almıştır. Bu bağlamda Allah Teâlâ, olayın henüz açığa çıkmasından önce, gerçekte ne olduğunu haber vermiştir. Bu anlayışa göre Velîd, yalan söylemiş ve adâlet vasfını yitirmiştir. Bu anlayış, Zemahşerî’nin anlayışıyla örtüşmektedir. Ancak Ahmed Çelebi, bu anlayışın uzak olduğuna yukarıda işaret etmişti.

Ahmed Çelebi, Zemahşerî’nin yorumlarına katkı olarak, “fâsık” kavramının belirli bir kişiyle sınırlı olmadığını, genel bir uyarı içerdiğini ve bu nedenle Velîd b. Ukbe olayının, yalan söyleme olarak değil, zanna dayalı hüküm vermeye örnek olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Buna göre Ahmed Çelebi, “fâsık” kelimesinin anlamını daha geniş bir perspektiften ele alarak, sadece kasıtlı yalan söyleyenleri değil, aynı zamanda zan ve şüpheyle hareket edenleri de kapsadığını ifade eder. Bu yaklaşım, Zemahşerî’nin tefsirinden farklı olarak “fâsık” kavramının kapsamını genişletir ve âyetin evrensel mesajını daha belirgin hale getirir.

Sonuç olarak, her iki âlim de “fâsık” kavramını farklı açılardan ele almış, ancak sonuçta benzer bir sonuca ulaşmışlardır: Fâsıkların getirdiği haberlere karşı dikkatli olunmalı ve doğruluğu araştırılmalıdır. Ahmed Çelebi’yi Zemahşerî’den ayıran temel nokta şudur: Ahmed Çelebi’ye göre, fâsık, sadece kasıtlı olarak yalan söyleyenleri değil, aynı zamanda zanna ve şüpheye dayalı şekilde hareket eden kimseleri de kapsar.

1.2.4. Eserin Üslubu ve Kaynakları

Bu risâle, tefsir literatürü bağlamında hem rivayet, hem dirayet metodolojilerini dengeli biçimde harmanlayan ve geç dönem klasik tefsir geleneğini yansıtan ilmî bir inceleme türüdür. Eserin metodolojik çerçevesi, muhteva ve üslup özellikleri şu şekilde sistematize edilebilir:

1. Başlangıç Üslubu ve Edebî Yapı

- ✓ Risâle, besmele ve hamdele ile başlamakta; ardından ilâhî nimetleri sayarak Kur’ân-ı Kerim’in ahlakî terbiyedeki merkezî rolüne vurgu yapmaktadır.
- ✓ Kur’ân ve sünnetin otoritesini ön plana çıkaran eser, âyetlerin yorumunda literal okumaların ötesine geçerek disiplinlerarası bir perspektif benimsemiş; kelâmî, dilbilimsel ve fıkî tahlilleri bütünleştirmiştir.

2. Tefsir Metodolojisi ve Dilbilimsel Analiz

- ✓ Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* adlı tefsirinden iktibas edilen pasajlar, tenkit ve tashih odaklı bir yorumlama yöntemine dayanmaktadır.

- ✓ “Fısk” kavramı üzerine bir tahlil gerçekleştirilmiş; bu terimin dinî-ahlâkî boyutları ile siyasî ve toplumsal yansımaları ilmî bir titizlikle ele alınmıştır.
- ✓ Ayetin nüzul sebebine (sebeb-i nüzûl) dair tarihî bağlam zikredilmekle birlikte, hükmünün şahsî bir vakıayla sınırlandırılmayacağına dair uyarılar, metodolojik bir hassasiyetle vurgulanmıştır.

3. Âyetlerin Fıkhi İstinbât ile İlişkisi

Metinde, âyetlerden çıkarılan hukukî ilkeler, güvenilir haberin teyidi, gıybet ve zannın toplumsal tahribatı, müminler arası adabın korunması gibi temel prensipler etrafında şekillendirilmiştir. Bu temel prensipler şöyle sıralanabilir:

1- Fâsıkın sözüne araştırmadan inanmak cehalettir; 2- Cehalet pişmanlık doğurur; 3- Fâsıkın yalanı büyük ve toplumsal zararlara sebep olur; 4- Mümin, kardeşine verdiği zarardan dolayı üzülür; 5- Mümin, kardeşinin sıkıntısına kayıtsız kalmaz; 6- Mümin, bilinçli şekilde zarar vermez, hata ancak cehaletle gerçekleşir. Bu ilkeler hem ahlâkî hem de hukukî sonuçları kapsayacak şekilde tasnif edilerek, metnin pratik hayata dönük rehberlik işlevi güçlendirilmiştir.

4. İlmî Üslup ve Kaynak Kullanımı

- ✓ Eserde, geç dönem tahkik geleneğine uygun biçimde ilmî bir dil ve tenkitçi bir yaklaşım benimsenmiştir.
- ✓ Sebeb-i nüzûl rivayetleri aktarılırken, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsne'd*i ve Taberî tefsiri gibi birincil kaynaklardan doğrudan iktibas yerine İbn Âdil'in *el-Lübâb*'ı gibi ikincil kaynaklarla yetinilmiştir. Bu durum, müellifin birincil kaynak hassasiyeti olmadığını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak bu risâle, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'taki yorumlarına metodolojik bir cevap niteliği taşımakta ve bu eseri temel müracaat kaynağı olarak kullanmaktadır. Müellif, Zemahşerî'nin aktardığı sebeb-i nüzûl rivayetini kısmen kabul etmekle birlikte, içerdiği tarihî hatalara ve muhtemel yanıltıcılığa dikkat çekerek alternatif bir rivayet sunmuştur. Ancak bu alternatif rivayetin kaynağı açıkça belirtilmemiş; müellifin, bilgiyi ikincil kaynaklardan aktardığı izlenimi uyandıran tutarsızlıklar tespit edilmiştir.

Eser, kelamî mütalaalar, fıkhi istinbâtlar ve dilbilimsel tahlillerle zenginleştirilmiş; rivayet ve dirayet metotlarını dengeli biçimde kullanmasıyla, geç dönem klasik tefsir geleneğine yakın duran tipik bir örnek teşkil etmiştir. Müellifin, Zemahşerî'ye yönelik eleştirel yaklaşımına rağmen kaynak göstermeme tercihi, dönemin ilmî usulleri çerçevesinde ele alınması gereken bir husus olarak dikkat çekmektedir. Bu araştırma, müellifin naklettiği bu rivayetin lafız açısından en yakın benzerinin, VIII/XIV. yüzyıl âlimlerinden İbn Âdil'in *el-Lübâb* adlı tefsirinde yer aldığını ortaya koymaktadır.²⁹ Bu durum, Ahmed Çelebi'nin ilgili rivayeti doğrudan bu eserden nakletmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu görüşü destekleyen bir diğer delil ise, Ahmed Çelebi'nin Zemahşerî'ye yönelik eleştirilerinde kullandığı bazı ifadelerin, İbn Âdil'in *el-Lübâb* adlı eserinde aynı şekilde yer almasıdır. Dolayısıyla müellifin yalnızca rivayetin kaynağı açısından değil, Zemahşerî'ye verdiği cevapların mahiyeti açısından da İbn Âdil'in tefsirinden istifade ettiği anlaşılmaktadır.³⁰

1.2.5. Yazma Nüshaların Özellikleri

1.2.5.1. Hâlis Efendi Nüshası

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Hâlis Efendi Koleksiyonu'nda NEKAY03862/11 numarasıyla kayıtlı bulunan bu nüsha, talik hat ile yazılmıştır. Âyetler, kırmızı mürekkeple çizgi çekilerek belirgin hâle getirilmiştir. Risâle, çeharkûşe meşin ciltli bir mecmua içinde 62a-62b varakları arasında bulunmaktadır. Risâlenin sonunda ferağ kaydı bulunmamaktadır. Bu nedenle nüshanın müstensihî ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Nüshada, telif tarihine dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Ancak nüshanın başında, müellifin adı “Ahmed Çelebi hazretlerinin Çivizâde hazretlerine verdiği risâledir” ibaresi yer alır. Bu ibarenin, nüsha yazısıyla aynı stilde olması, bunun müstensih tarafından yazıldığını göstermektedir.

29 Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımaşkî İbn Âdil, *el-Lübâb fî 'ulûmî'l-Kitâb* (Beyrut : Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 17/531.

30 Çelebi, *Risâle fi beyânî'l-âye* (Hâlis Efendi, NEKAY03862/11), 61b-62a krş; İbn Âdil, *el-Lübâb fî 'ulûmî'l-Kitâb*, 17/531.

Bu nüsha, tarafımca tahkikli neşri gerçekleştirilen risâlenin aslî nüshası olarak tercih edilmiştir. Tercih sebebi olarak, müellifin adının açık bir şekilde zikredilmesi ve yazım hatalarının asgari düzeyde olması gösterilebilir. Bu özellikler, eserin orijinal hâline olan yakınlığını ve metnin sağlamlığını teyit etmektedir. Müellif adına dair izlerin bariz bir biçimde bulunması, metnin doğruluğunu ve güvenilirliğini sağlama hususunda bu nüshayı ön plana çıkarmaktadır.

1.2.5.2. Lala İsmâîl Nüshası

Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmâîl koleksiyonu 710 numarada, 190x150-130x70 ebatlı kâğıt üzerinde, talik ile yazılmış 19 satırlı, 11b-13a varaklar arasında meşin cilt mecmua içinde yer almaktadır. Âyetler, kırmızı mürekkeple çizgi çekilerek belirgin hâle getirilmiştir. Risâlenin sonunda ferağ kaydı bulunmamaktadır. Bu nedenle nüshanın müstensihî ve istinsah tarihi bilinmemektedir. Ayrıca nüshanın ne başında ne de herhangi bir yerinde, müellif ve telif tarihine dair bir bilgi yer almamaktadır.

1.2.6. Tahkikli Metin Neşrinde İzlenilen Yöntem

Tahkikli neşri yapılan eserin iki farklı nüshasına ulaşılmış olup, bunlardan Hâlis Efendi Nüshası, yukarıda belirtilen gerekçeler doğrultusunda esas nüsha olarak belirlenmiştir. Bu nüsha ile Lala İsmâîl Nüshası karşılaştırılarak, aralarındaki farklılıklar dipnotlarda belirtilmiştir. Mukabele edilen Lala İsmâîl Nüshası (J) rumuzu ile gösterilmiştir.

Tahkikli neşirde, âyetlerin sûre ve âyet numaraları dipnotlarda belirtilmiş; âyetler, çiçekli parantez içinde harekeli olarak yazılmıştır. Ayrıca, âyet dışında gerekli görülen kelimelerde de harekeleme yapılmıştır. Noktalama işaretleri ise, modern Arapça yazım kuralları göz önünde bulundurularak eklenmiştir. Tahkik sürecinde, İSAM'ın belirlediği tahkik esasları temel alınmış olup risâle, bu prensipler doğrultusunda düzenlenmiştir.

2. Metin

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي علّم عباده المؤمنين بسبيل الرشاد، وزيّنها بصفات الكمال وأرشدهم طريق السداد، وأدّبهم على لسان نبيّه بإنزال القرآن، وهذّب أخلاقهم بتحقيق الحجّة وتبيين البرهان، جنّبهم من الشقاق ورغبهم إلى الوفاق، ووقفهم إلى الإحسان ومكارم الأخلاق، عدّ الوداد نعمة فقال عزّ من قائل امتنانا، هو الذي ﴿أَلَفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ إِخْوَانًا﴾¹ والصلاة على سيّد الخلق الودود ذي الجود الكريم الذي نزل في شأنه ﴿وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ﴾²، وعلى آله وأصحابه أجمعين، والذين اتّبعوهم بإحسان إلى يوم الدين وبعد:

فإني لما تدبّرت يومًا في حالي، وتفكّرت في أمري ومحالي وهيمت من شدة مآلي وهيمت من مآلي ومآلي. فإنّ أهل هذا الزمان ليس لأحد منها أمان. قال الفاروق حين فقد شقيقا:³

غَلَبَتْ أَهْلُ الشَّقَا عَلَى أَهْلِ السُّقَى
الْفُضْلُ عَنْدهُمْ الْفُضُولُ⁵ وَالْعَدْلُ عُذُولُ
وَالْفَاسِقُونَ قُلُوبُهُمْ مَقْبُولُ
أَسْهَلُ الْمَتَاصِبِ مَا يَرْجِعُونَ إِلَّا بِخَفِّي حُنَيْنُ
وَقَالَ دَارُكَ دَارُكَ
بَادِرُ إِلَى بَابِ مَنْ هُوَ سُلْطَانُ الْعُلَمَاءِ فِي الْأَفَاقِ
تَقِيُّهُ الْأَكْبَارُ وَالْأَكْبَارُ
وَالْقَاضِ لُ⁶ الْبَاهِرُ الْعَصَامِي
الْكَامِلُ الْمُكْمَلُ الْبَخْرُ الْخَضْرَاءُ
كَرِيمُ لَيْلَةِ الْقَدْرِ الْفَرِيعُ
وتبينت لديه كمية ما في بالك
إن يرفعك يكرمك بأياديهِ الجسمية
فقدرة عند أهله وخويه جليل خطير
وتفألّت بكتابه المجيد وتوسلت إليه
على تقضى⁷ الحال
تتابعست نعمناؤه وتوالي

قَوْلُ الْحَقِّ لَمْ يَثْرُكْ لَهُمْ صَدِيقًا
شَرَارُ النَّاسِ ذَا الْحَيْنِ لَهُمُ الْبَقَا
الْعَدْلُ مَعْدِلُ مَخْزُولٍ مَخْزُولُ
الْصَّدْقُ هَبْنُ وَالْقِسْطُ شَيْنُ
فَهَتْ فَفِي هَتْ ذَلِيلُكَ⁴
وَلَا تَقْعُدْ خَائِفًا كَذَلِكَ
الَّذِي لَيْلَةُ الرِّيَاسَةِ بِالْإِسْخَاقِ
وَارِثُ الْفُضْلِ كَابِرًا عَنْ كَابِرِ ذُو الشَّرَفِ الْفَاخِرِ السَّامِي
الْعَالِمُ الْعَامِلُ الْجَبْرُ الْمُعْظَمُ
سَيِّدُ الْحَبِيبِ الشَّيْبِ الْفَيْعِ
فَإِنْ تَحَقَّقَتْ عَنْدهُ كَيْفِيَّةُ حَالِكَ
أَرْجُو حِينَ لَثِمْتَ أَنْامِلَهُ الْكَرِيمَةَ
فَإِنَّ الْعِلْمَ وَإِنْ كَانَ عِنْدَ وَاحِدٍ مِنْهُ قَدْرٌ يَسِيرُ
فَاسْتَخَرْتَ اللَّهَ الْكَرِيمَ وَتَوَكَّلْتَ عَلَيْهِ
فَوْقَ فَوْقِ الْفَوْقِ
وهو قولوه سبحانه وتعالى

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ﴾⁸

قال العلامة الزمخشري: وفي تنكير الفاسق والنبأ: شياخ في الفساق والأنباء، كأنه قال: أي فاسق جاءكم بأى نبأ. فتوقفوا فيه وتطلبوا بيان الأمر وانكشف الحقيقة، ولا تعتمدوا قول الفاسق، لأنّ من لا يتحامى جنس الفسوق لا يتحامى الكذب الذي هو نوع منه.

ولما كان رسول الله صلى الله عليه وسلم والذين معه بالمنزلة التي لا يجسر أحد أن يخبرهم بكذب، وما كان يقع مثل ما فرط من الوليد إلا في الندرة.

¹ سورة آل عمران 103/3.

² سورة القلم 4/68.

³ لم يتم العثور على مصدر هذا الشعر.

⁴ ل: في ذلك.

⁵ ل: فضول.

⁶ ل: الفضل.

⁷ ل: مقتضى.

⁸ سورة الحجرات 49/6.

قيل: ﴿إِنْ جَاءَكُمْ﴾ بحرف الشك، وفيه أن على المؤمنين أن يكونوا على هذه الصفة لئلا يطمع فاسق في مخاطبتهم بكلمة زور.

﴿أَنْ تُصِيبُوا﴾ مفعول له، أي: كراهة أن تصيبوا ﴿قَوْمًا بِجَهَالَةٍ﴾ حال كقوله تعالى ﴿وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَيْظِهِمْ﴾ يعني جاهلين بحقيقة الأمر وكنه القصة.

والإصباح بمعنى الصبرورة، والندم ضرب من الغم وهو أن تغتم على ما وقع منك تتمنى أنه لم يقع وهو غم يصحب الإنسان صحته لها دوام ولزام إلخ.

أقول: نزلت الآية في الوليد بن عقبة بن أبي معيط وهو أخو عثمان رضي الله عنه لأمه، بعثه رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى بني المصطلق واليا ومصداً وكان بينهم وبينه عداوة في الجاهلية، فلما سمع به القوم تلقوه تعظيماً لأمر رسول الله صلى الله عليه وسلم، فوسوس له الشيطان أنهم يريدون قتله [62ظ] فر ما بهم⁹ فرجع من الطريق إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال إنهم منعوا صدقاتهم وأرادوا قتلي، فبلغ القوم رجوعه، فأتوا رسول الله صلى الله عليه وسلم وقالوا يا رسول الله سمعنا برسولك فخرجنا نلتقيه ونكرمه ونؤدي إليه ما قبلنا من حق الله فبدا له الرجوع، فخشينا أنه إنما رده من الطريق كتاب جاءه منك فغضب علينا وإنا نعوذ بالله وغضب رسوله، فاتهمهم رسول الله صلى الله عليه وسلم وبعث خالد بن الوليد خفية في عسكره وقال: أَنْظُرْ فَإِنْ رَأَيْتَ مِنْهُمْ مَا يَدُلُّ عَلَى إِيْمَانِهِمْ فَخُذْ مِنْهُمْ زَكَاةً أَمْوَالَهُمْ وَإِنْ تَرَ ذَلِكَ فَاسْتَعْمِلْ فِيهِمْ مَا يُسْتَعْمَلُ فِي الْكُفَّارِ، ففعل ذلك خالد رضي الله عنه ووافاهم فسمع منهم أذان صلاتي المغرب والعشاء، فأخذ منهم صدقاتهم ولم ير منهم إلا الخير والصلاح، وانصرف إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وأخبر الخبر.¹⁰

فيقال عليه إن إطلاق لفظ الفاسق على الوليد بعيد، لأنه توهم وظن فأخطأ، والمخطئ لا يسمى فاسقاً، ﴿يُنْسِ الْإِسْمُ الْفُسُوقُ﴾ فإن المراد به في أكثر المواضع من خرج عن رتبة الإيمان كقوله تعالى: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ﴾¹¹ وقوله: ﴿فَقَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ﴾¹²، ﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ﴾¹³ إلى غير ذلك، ويمكن أن يجاب عنه بوجه:

الأول: أنه لا يلزم من نزول الآية وقتئذ أن تكون نازلاً في حقه حتى يكون المراد بالفاسق هو الوليد غاية ما في الباب إنما نزلت في ذلك الوقت وهو مثل تاريخ نزول الآية.

الثاني: أن استعمال الفسوق في الخروج عن القصد وهو استقامة الطريق وعن الانسلاخ من الحق، فالوليد وإن لم يعتمد الكذب والافتراء لكنه عمل بمجرد الريب والمراء، فكأنه كذب على المؤمنين وافترى، فسمي فاسقاً، لأنه اجتراً على ظن وحسبان قبل تأمل ونظر وظهور البرهان، والظنون [63و] التي لم تعرف لها أمانة صحيحة وسبب ظاهر كانت حراماً واجب الاجتناب كما قال الله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ﴾¹⁴

⁹ ل: فهايهيم.

¹⁰ في حاشية الأصل: يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا فَتَعْرِفُوا وَتَصِفُوا، روي أنه عليه الصلاة والسلام بعث الوليد بن عقبة مصداً إلى بني المصطلق وكان بينه وبينهم إحنة، فلما سمعوا به استقبلوه فحسبهم مقاتليه فرجع وقال لرسول الله صلى الله عليه وسلم قد ارتدوا ومنعوا الزكاة فهم بقتالهم فنزلت. وقيل بعث إليهم خالد بن الوليد فوجدتهم منادين بالصلاة متجهدين فسلموا إليه الصدقات فرجع، وتكبر الفاسق والنبا للتعظيم، وتعلق الأمر بالتبيين على فسق المخبر يقتضي جواز قبول خبر العدل من حيث إن المعلق على شيء بكلمة إن عدم عند عدمه، وأن خبر الواحد لو وجب تبينه من حيث هو كذلك لما رتب على فسق، إذ الترتيب يفيد التعليل وما بالذات لا يعلل بالغير. تفسير القاضي.

¹¹ سورة المنافقون 6/63.

¹² سورة الكهف 50/18.

¹³ سورة السجدة 20/32.

¹⁴ سورة الحجرات 12/49.

والثالث: أنه يحتمل أن يكون الوليد فاسقا في نفسه مرتكب الحرام، مقترف الآثام كما نقله العلامة الزمخشري من قوله: وهو الذي وُلّاه عثمان الكوفة بعد سعد بن أبي وقاص، فصلى بالناس صلاة الفجر وهو سكران أربعا، ثم قال: هل أزيدكم، فعزله عثمان رضي الله عنه¹⁵ فأخبر الله سبحانه وتعالى عن نفس الأمر قبل ظهوره.

ثم أقول إن في الآية دلالات:

الأولى: أن تصديق قول الفاسق قبل التحقيق جهالة.

والثانية: الجاهل لا بد وأن يندم على فعله.

والثالثة: أن ضرر الاعتماد على قول الفاسق الكاذب عظيم عامّ يستلزم الإيقاع بجماعة.

الرابعة: أن المؤمن هو الذي يغتم بإصابة أخيه المؤمن ويندم على فرط منه.

الخامسة: أن عدم المبالاة من بلاء الإخوان ليس من شأن أهل الإيمان.

السادسة: أن المؤمن لا يتصوّر منه إصابة المؤمن تعمّدا بل إن وقع، وقع خطأ بجهالة، وأيضا في الآية لطائف لا تحصى،¹⁶

ومزايا لا تستقصى.¹⁷

وهذا القدر من مثلي كثير، والقطرة تدلّ على الغدير.

¹⁵ الكشاف، 259/4. أخرجه مسلم من طريق أبي ساسان حصين بن منذر قال شهدت عثمان أخى الوليد بن عقبة وقد صلى الغداة بالكوفة أربعا. الحديث بطوله»

وأخرجه ابن إسحاق والنسائي من هذا الوجه وقالوا فيه «وقد صلى للغداة أربعا»

¹⁶ ل: لا يحصى.

¹⁷ ل: لا يستقصى.

Sonuç

Mu'tezile mezhebine mensup bir müfessir olan Zemahşerî, akılcı ve gramatik tahlillere dayalı bir tefsir yöntemi benimsemiştir. O *el-Keşşâf* adlı eserinde Hucurât Sûresi 6. âyetini yorumlarken sahâbîlerden Velîd b. Ukbe'nin fâsık olarak nitelendirilmesini doğrudan kabul etmiş ve onun sahâbî olmasının adâletini garanti etmeyeceğini öne sürmüştür. Zemahşerî'nin bu yorumunda, Mu'tezile ekolünün günahkâr müminlere yönelik geliştirdiği "el-menzile beyne'l-menzileteyn" (iman ile küfür arasında bir konum) doktrininin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmed Çelebi, Zemahşerî'nin bu yaklaşımına itiraz ederek Velîd b. Ukbe'nin doğrudan yalan söylemediğini, ancak zanna dayalı bir hataya düştüğünü ileri sürmektedir. Müellife göre fâsıklık, her zaman kasıtlı bir yalan veya bilinçli bir kötülük anlamına gelmez; bazen yanlış anlama ve zanna dayalı bir yanılgı anlamı da taşıyabilir. Bu çerçevede, risâlede öne çıkan temel amaçlardan biri, "fâsık" kavramının yalnızca küfür veya büyük günah ile sınırlandırılmaması gerektiğini ortaya koymaktır.

Ahmed Çelebi, risâlesinde Zemahşerî'nin aktardığı rivayet ile kendi sahih gördüğü rivayeti karşılaştırarak âyetin nüzûl sebebiyle ilgili farklı anlatımların nasıl değerlendirileceği konusunda bir metodolojik tartışma da yürütmektedir. Zemahşerî'nin dayandığı rivayetin isnad açısından zayıf olduğunu, buna karşın kendi naklettiği rivayetin sahih olduğunu ima etmektedir. Böylece müellif, yalnızca bir tefsir tartışması yürütmekle kalmamış, aynı zamanda rivayetlerin güvenilirliği konusunda da ilmi bir değerlendirme sunmuştur.

Sonuç olarak, bu çalışma, Hucurât 6. âyetine dair klasik dönem ve Osmanlı dönemi temel tefsirlerdeki yorumları karşılaştırmalı bir perspektifle ele alarak, İslâm düşünce tarihindeki süreklilik ve değişim dinamiklerini ortaya koymuştur. Ahmed Çelebi'nin risâlesi, hem Zemahşerî'nin katı Mu'tezilî yorumlarını yumuşatan hem de toplumsal ahlakın yeniden inşasına katkı sunan pratik ilkeler içermesiyle öne çıkmaktadır. İleride yapılacak çalışmalarda, risâlenin diğer Osmanlı tefsirleriyle etkileşimi, Hanefî fıkıh geleneğiyle bağlantısı ve ahlak literatüründeki yeri gibi konuların derinlemesine incelenmesi, bu metnin ilmi değerini daha da belirgin hale getirecektir. Öte yandan bu araştırma, Kur'ân yorumunun tarihî ve kültürel bağlamlarla nasıl şekillendiğini gösterirken aynı zamanda "fâsık" kavramının modern dönemdeki bilgi güvenilirliği, medya etiği ve sosyal sorumluluk gibi çağdaş meselelere nasıl ışık tutabileceğine dair ipuçları sunmaktadır.

Kaynakça

- Abak, Bahattin. *Seyyid Ahmed b. Mustafa el-Leâli ve Şerhu'l-Emsile Adlı Eseri (İnceleme ve tahkik)*. Erzincan: Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb Arnaût. 50 Cilt. Beyrut: Mü'esse-setü'r-Risâle, 1405/1985.
- Atâyî, Nev'izâde. *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fî tekmileti's-Şakâ'ik*. ed. Suat Donuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âşârü'l-muşannifin*. Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı, 1955.
- Bağdatlı, İsmâil Paşa. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn*. Ankara : Milli Eğitim Bakanlığı, 1947.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzil*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzi', 4. Basım, 1417.
- Benli, Ali. "Leâli Ahmed Çelebi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 07 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/leali-ahmed-celebi>
- Benli, Şeyma. "Leâli'nin Terceme-i Ba'z-ı Âyât-ı Zebûr Adlı Manzûmesi". *Türkiyat Mecmuası* 26/2 (2016).
- Bilim, Ahmet Talha. *Leâli Seyyid Ahmed b. Mustafa es-Sârûhânî ve Kânûnu'l-Avâmil ve Burhânü'l-Mesâil Adlı Risâlesi (İnceleme, Değerlendirme ve Tahkik)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bursalı, Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 2 Cilt. İstanbul: Meral Yayınları, 1975.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *eş-Şihâh*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-İlm Li'l-Melâyin, 1990.
- Çelebi, Kınalızâde Hasan. *Tezkiratü's-şu'arâ*. ed. Aysun Sungurhan. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017.
- Çelebi, Leâli Ahmed. *Risâle fi beyânî'l-âye ve huve "yâ eyyühellezîne âmenû in câ'eküm"*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Hâlis Efendi, NEKAY03862/11, 62a-b.
- Çelebi, Leâli Ahmed. *Tercüme-i Bedü'l-Emâlî Me'a Şerhihâ*. İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 250, 17b-218a.
- Efendi, Riyâzî Muhammed. *Riyâzü's-şu'arâ*. ed. Namık Açıkgoz. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017.
- İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımaşkî. *el-Lübâb fî 'ulûmî'l-Kitâb*. 20 Cilt. Beyrut : Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1986.
- İpşirli, Mehmet - Demir, Ziya. "Sâdi Çelebi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. Erişim 07 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadi-celebi>
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredâtü elfâzî'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifin*. nşr. Muhammed Hüseyin. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1431.
- Kılınçarslan, Hüseyin. *Ahmet b. Mustafa es-Sarûhânî el-Lâli'nin Kavânînu's-Sarf Adlı Eserinin Edisyon Kritiği ve Tebyizi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Kıvılcım, Murat Kaan. *Leâli Ahmed'in Şerhu Kasîdeti'n-Nüniyye Bağlamında Kelamcılığı*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Korkut, Gülçiçek. *Divan-ı Leâli (İnceleme-Metin)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'an*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 2002.
- San'ânî, Ebû Bekir Abdurrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîru Abdurrezzâk*. ed. Mahmûd Muhammed Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419.
- Şahin, Ebubekir S. "Leâli'nin Kasîde-i Bürde Şerhi ile İlgili Bir İntihal". *Türkoloji Dergisi* XIV/1 (2001), 263-269.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebir*. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü'z-Zehra, 1983.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. 26 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 2001.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî 'ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabîyye, 1975.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fâsık". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fasik>
- Zemahşerî, Cârullah Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an haşâ'iki gâvâmi'zi't-tenzil ve 'uyûni'l-eķâvîl fî vüçûhi't-te'vil*. nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvid. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1418.
- Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim, 2002.